

6. Словарь могилевско-смоленских пограничных говоров. – Могилёв : Могилёв. гос. ун-т, 2017–2019. – Вып. 1, 2.
7. Смоленщина и Витебщина в языковых и культурных контактах: история и современное состояние / под ред. А. В. Максимова. – Смоленск : Маджента, 2014. – 280 с.
8. Шардина, О. А. Диалог культур как основа развития международного сотрудничества Беларуси и России / О. А. Шардина // Шестые романовские чтения. – Могилёв, 2009. – С. 37–38.
9. Этнолингвистическое и лексикографическое описание говоров могилевско-смоленского пограничья / отв. ред. В. Б. Сузанович. – Могилёв : МГУ, 2016. – 312 с.

П. Р. Кошман

Мазыр, МДПУ імя І. П. Шамякіна

БЕЛАРУСКАЯ МОВА ЯК КАНЦЭПТ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ВОБРАЗА СВЕТУ

Для сучасных гуманітарных ведаў фактар уплыву мовы на станаўленне нацыі з'яўляецца бяспрэчнай аксіёмай. У даследаваннях, якія па-рознаму тлумачаць прычыны ўзнікнення нацый, лічаць іх або спрадвечнымі (прымардыялізм), або створанымі (канструктывізм) супольнасцямі, аднолькава ўлічваецца роля ў гэтым працэсе роднай мовы як агульнага сродку зносін.

Разам з тым людзей у нацыю яднае не проста выкарыстанне агульнай лексікі і яе аднолькавае вымаўленне, але і перакананне ў асаблівай значнасці гэтай мовы для супольнага існавання. Вылучэнне каштоўнасці мовы з'яўляецца важным тэзісам у абгрунтаванні нацыянальнай ідэнтычнасці. У тых аповядках, якія ствараюцца нацыямі пра саміх сябе пры дапамозе мастацкага слова, менавіта з дэкларацыі важнасці агульнай мовы пачынаецца звычайна жыццё нацыянальнай супольнасці і станам мовы вымяраецца паспяховасць яе далейшага існавання. Тым самым вобраз мовы ўваходзіць у аснову нацыянальнага вобраза свету, становіцца важным кампанентам спасціжэння і рэпрэзентацыі супольнасцю сваёй самабытнасці ў разнастайным людскім свеце.

Распаўсюджаныя ў межах пэўных нацыянальных культур характарыстыкі роднай мовы звычайна вылучаюцца станоўчым зместам, складаюць прадмет агульнага суперажывання і тым самым выяўляюць найважнейшыя рысы самаўспрымання нацыі, яе аўтавобраза. Шырока вядома высокая ацэнка, дадзеная рускай мове І. Тургеневым: «Во дни сомнений, во дни тягостных раздумий о судьбах моей родины, – ты один мне поддержка и опора, о великий, могучий, правдивый и свободный русский язык!.. Не будь тебя – как не впасть в отчаяние при виде всего, что совершается дома. Но нельзя верить, чтобы такой язык не был дан великому народу!» [10]. З гэтага

хрэстаматыйнага выказвання асабліва запатрабаванымі ў рускай карціне свету аказаліся азначэнні *великий, могучий* як надзвычай сугучныя з тым, што ў цэлым рускі народ думае пра сябе і ў чым бачыць адметнасць сваёй нацыянальнай культуры.

У сваю чаргу ў беларускім літаратурным дыскурсе таксама ёсць аналагічны прыклад. Узгадаем купалаўскія радкі «Магутнае слова, ты роднае слова, // Са мной ты няяве і ў сне» [6, с. 80], дзе робіцца акцэнт на магчымасцях мовы, сіле яе ўздзеяння на лірычнага героя і народ у цэлым. Блізкімі да тургенеўскіх эпітэтаў паўстаюць і іншыя характарыстыкі, дадзеныя Янкам Купалам роднаму слову: яно таксама атаясамліваецца з праўдай («Ты крыўды, няпраўды змагло...» [Там жа]) і свабодай («Свабоднае слова, ты, роднае слова!» [Там жа]). Разам з тым цалкам адрозным ад рускага варыянта ўспрымання роднай мовы і адначасова найбольш важным, канцэптуальным для выяўлення беларускага нацыянальнага светаадчування пачатку ХХ ст. стала апошняе чатырохрадкоўе купалаўскага верша:

Загнанае слова, ты, роднае слова!

Грымі ж над радзімай зямлёй:

Што родная мова, хоць бедная мова,

Мілей найбагатшай чужой! [Там жа].

У супрацьпастаўленні «беднай» і «найбагатшай», «роднай» і «чужой» адбілася актуальная для беларускай рэчаіснасці праблема выбару нацыянальнай ідэнтычнасці. У гэтай дылеме свядома прыніжаны, «загнаны», «бедны» статус роднай мовы ў часы «нашаніўскага» адраджэння атаясамліваўся ў цэлым са становішчам беларускага народа і апеляваў да яго абвостранага пачуцця справядлівасці. Тым самым роднае слова падавалася ў якасці важнага інструменту абароны інтарэсаў беларусаў, спосабу дасягнення імі права «людзьмі звацца».

Відавочна, што разам са зменамі ў акаляючай рэчаіснасці пэўную дынаміку зведваюць і тыя пастулаты, вакол якіх грунтуецца нацыянальная ідэнтычнасць. Так, вылучэнне ў вобразе беларускай мовы рысы «беднасці» было характэрным для пачатку ХХ ст., але да нашага часу страціла сваю актуальнасць, у тым ліку і па прычыне таго, што айчынная літаратура за апошняе стагоддзе даказала вялікія магчымасці роднага слова. У сваю чаргу супастаўленне моў роднай і чужой застаецца запатрабаваным у беларускай літаратурнай традыцыі. Гэты эфектны мастацкі прыём грунтуецца на адвечнай мадэлі самаідэнтыфікацыі, дзе без чужога, без параўнання з ім немагчыма ўсвядоміць адметнасць свайго.

У нацыянальным мастацкім дыскурсе беларуская мова вылучаецца пачуццёваасцю ўспрымання, той асабістай прыхільнасцю, якая выліваецца ў прызнанне: «Іншай мовы мы сэрцам не чуем» [4, с. 58]. Для аўтараў розных пакаленняў аднолькава важным бачыцца выяўленне раўназначнага становішча беларускай мовы сярод іншых моў народаў свету і сцвярджэнне на гэтай аснове заканамернасці прысутнасці беларускай нацыі ў агульначалавечай супольнасці. «Мова нашая, – сцвярджаў Ф. Багушэвіч, – ёсць такая ж

людская і панская, як і французская, альбо нямецкая, альбо іншая якая» [1, с. 21]. Факт існавання беларускай мовы абраў Янка Купала ў вершы «Ворагам Беларушчыны» для доказу таго, што «І беларус можа змясціцца // Ё сям’і нялічаных славян!» [6, с. 72]. На схіле ХХ ст. лірычны герой Г. Бураўкіна, адстойваючы гармонію моўнай разнастайнасці чалавецтва, прамаўляў: «Як роўная між роўных // – Жыць можа мова родная мая...» [3, с. 213].

Нацыянальная супольнасць пастаянна знаходзіцца ў працэсе пацвярджэння свайго права на існаванне. У канцы ХІХ ст. французскі гісторык Эрнэст Рэнан параўнаў нацыю з плебісцытам, на якім кожны дзень яе прадстаўнікі вырашаюць пытанне аб асабістай прыналежнасці да супольнасці. Для нашага сучасніка, які штодзённа прымае ўдзел у галасаванні за прыналежнасць да беларускай нацыі, статус беларускай мовы будзе важным тымі характарыстыкамі, якія ўказваюць на яе прэстыжнасць, міжнародны аўтарытэт. Невыпадкова ў сучаснай інтэрнэт-прасторы Беларусі запатрабаваным выступае тэзіс аб мілагучнасці беларускай мовы. У дадзенай катэгорыі, як сцвярджаюць публіцыстычныя тэксты, наша мова быццам бы заняла другое месца ў рэйтынгу ЮНЕСКА, саступіўшы толькі італьянскай. У беларускай карціне свету гэты сюжэт, які, хутчэй за усё, з’яўляецца ўзорам сучаснай фальклорнай творчасці, набывае асаблівы сэнс менавіта дзякуючы дэталі з міжнародным прызнаннем, у якой выяўляецца канцэптואльная мэта беларусаў заняць «свой пачэсны пасад між народамі». Адзначым, што ў гэтым імкненні мы не адзіныя, паколькі ва ўкраінскім сегменце інтэрнэту таксама вандруе сюжэт пра другое месца, занятае ўкраінскай мовай на міжнародным конкурсе ў Парыжы ў намінацыі «Мілагучнасць».

Відавочна, што складана распрацаваць тыя метадыкі, які б маглі аб’ектыўна зафіксаваць узровень велічы, магутнасці ці мілагучнасці пэўных моў. Усе вышэй разгледжаныя намі ацэнкі надзвычай суб’ектыўныя, адлюстроўваюць перакананні людзей, якія належаць да пэўнай нацыянальнай культуры. Таму пры аналізе характарыстык мовы, якія замацаваліся ў нацыянальнай мастацкай свядомасці, мае сэнс не столькі вызначэнне ступені іх праўдзівасці, колькі аналіз іх эфектыўнасці ў вырашэнні тых задач, якія стаяць перад пэўнай нацыянальнай культурай.

Для беларускай культуры такім актуальным зместам напоўнены пытанні сцвярджэння сваёй каштоўнасці, захавання самабытнасці, абгрунтавання самадастатковасці і месца беларускай нацыі ў агульначалавечай прасторы. Арыентуючыся на гэтыя запатрабаванні, у беларускай карціне свету склалася ўласная канцэпцыя мовы, якая вызначаецца наступнымі характарыстыкамі.

Сакральнасць. Разуменне каштоўнасці мовы ўзведзена ў беларускай літаратурнай традыцыі ў абсалют праз вылучэнне сувязі роднага слова з тым першасным уладкаваннем свету, якое прадвызначана воляй Божай. Падобнае ўспрыманне адзначаецца ў словах Ф. Скарыны, які ў прадмове да «Псалтыра» тлумачыў матывы сваёй перакладчыцкай і друкарскай дзейнасці тым, «што мяне літасцівы Бог з гэтае мовы на свет пусціў» [8, с. 131]. Больш чым праз тры стагоддзі Ф. Багушэвіч пацвердзіў сувязь мовы з Божай ласкай

у слаўным выказванні «Наша мова для нас святая, бо яна нам ад Бога даная» [1, с. 21]. З гэтага часу вылучэнне сакральнага статусу мовы ў жыцці народа стала дамінантай нацыянальнага мастацкага светаўспрымання. «Святая спадчына», «святыня народа», «святы прадзедаў ты нам адказ», «Божы знак» – такія характарыстыкі складаюць аснову мастацкай канцэпцыі вобраза беларускай мовы. Падобнае сэнсавае напаўненне апелюе да пачуцця адказнасці кожнага беларуса і народа ў цэлым за захаванасць таго гарманічнага свету, які атаясамліваецца з прысутнасцю мовы.

Беларускае слова ад Бога.
Слову нашаму Бог дапамог.
Хто не любіць яго, ад таго
Назаўсёды адвернецца Бог! [2, с. 80].

Страта мовы разглядаецца як парушэнне заветаў, успрымаецца як разбурэнне ідэальнага светаўладкавання, своеасаблівага нацыянальнага раю. Вобраз людскога свету, які пазбавілі мовы, напаўняецца выразнымі апакаліптычнымі матывамі:

І правіла прыдумалі не мы,
Што там,
Дзе не шануюць роднай мовы,
Мялеюць рэкі,
Нішчацца дубровы,
Каля магілак пасвяцца каровы,
Народ там мёртвы,
А той край – нямы [3, с. 213].

Вызначэнне беларускага часу і прасторы. У нацыянальнай карціне свету вобраз мовы паўстае зручным інструментам для вымярэння межаў прысутнасці сваёй супольнасці ў часе і прасторы. У пошуках вытокаў гісторыі роднага краю беларуская літаратура традыцыйна арыентуе свайго чытача на перыяд Вялікага Княства Літоўскага. У нацыянальнай мастацкай свядомасці гэтая дзяржава ўстойліва атаясамліваецца з перыядам росквіту беларускай культуры, які прадстаўляецца тым «залатым векам» айчыннай гісторыі, які служыць прыкладам для сучаснасці. Вызначальным у абгрунтаванні гэтага ідэянага канструкта беларушчыны стаў дзяржаўны статус беларускай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім. Дадзены гістарычны факт актыўна выкарыстоўваецца пісьменнікамі для ідэалізацыі сярэднявечнай дзяржавы, стварэння пазітыўнага вобраза «тых слаўных беларусаў, каторыя, – па словах Я. Лёсіка, – некалі мелі сваё магутнае гасударства, чья мова горда і смелы зычэла на ўсім свеце і карысталася вялікаю павагаю і пашанаю» [7, с. 58].

Разам з тым, падпарадкоўваючыся светапогляднаму прынцыпу, што больш даўняя гісторыя дае больш падставаў для гордасці, літаратура паступова пашырае прысутнасць беларускага слова на часы крывічоў і Полацкага княства, паслядоўна акцэнтуючы ўвагу на яе старажытным паходжанні. У паэтычнай карціне нацыянальнага свету натуральнымі выглядаюць згадкі

аб сувязі беларускай мовы яшчэ з дахрысціянскім часам, якія ўказваюць на захаванасць, чысціню, служаць мастацкім аргументам прызнання яе «самай славянскай» (П. Панчанка).

Вобраз мовы таксама выкарыстоўваецца мастакамі слова для эфектнага апісання прасторавых каардынат нацыянальнага свету. Ф. Багушэвіч, адчуваючы на схіле XIX ст. патрэбу сваіх чытачоў у вызначэнні месцазнаходжання Беларусі, пісаў: «Там, братцы, яна, гдзе наша мова жывець: яна ад Вільні да Мазыра, ад Вітэбска за малым не да Чарнігава, гдзе Гродна, Міньск, Магілёў, Вільня і шмат мястэчкаў і вёсак...» [1, с. 22]. У сваю чаргу У. Караткевіч у вершы «Беларуская песня», ствараючы велічны вобраз роднага краю, непарыўна звязаў яго з роднай мовай:

Там звiняць неўміручыя песні на поўныя грудзі,
Там спрадвеку гучыць мая мова, булатны клінок.
Тая гордая мова, якую і тады не забудзем,
Калі сонца з зямлёю ў апошні заглыбляцца змрок [5, с. 65].

Разам з такімі геаграфічнымі параметрамі ў беларускай літаратурнай традыцыі родная мова выяўляе моцную прывязку да мясцовай прыроды. Асацыяцыі роднага слова з гукамі і з'явамі прыроды роднага краю, яго раслінным светам, птушыннымі спевамі складаюць змест многіх вершаў айчынных паэтаў, перадаюць уяўленне аб першароднай чысціні, натуральнасці беларускай мовы, сцвярджаюць яе аўтэнтычнасць. У паэтызацыі вобраза роднай мовы, яе знітаванасці з духоўным і матэрыяльным жыццём народа, бадай што самыя яркія і запамінальныя радкі належаць Максіму Танку:

З легендаў і казак былых пакаленняў,
З калосся цяжкага жытоў і пшаніц,
З сузор'яў і сонечных цёплых праменняў,
З грымучага ззяння бурлівых крыніц,
З птушынага шчэбету, шуму дубровы,
І з гора, і з радасці, і з усяго
Таго, што лягло назаўсёды ў аснову
Святыні народа, бяссмерця яго, –
Ты выткана, дзіўная родная мова [9, с. 42].

Апалогія мовы. Заняпад мовы прадстаўляецца ў беларускай літаратуры адной з галоўных пагроз для існавання нацыянальнага свету. Пачынаючы з самых першых тэкстаў-дэкларацый нацыянальнай самасвядомасці, айчынныя аўтары імкнуцца кансалідаваць беларусаў вакол праблемы захавання мовы. З таго часу літаратура значна паглыбіла вядомы багушэвічаўскі тэзіс «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі» [1, с. 22].

У пошуку эфектыўных сродкаў уздзеяння на чытача, актуалізацыі для яго моўнага пытання літаратурная традыцыя аддала перавагу публіцыстычнаму стылю. Тэма абароны беларускай мовы, своеасаблівая апалогія роднага слова, праходзіць чырвонай стужкай праз усю нацыянальную літаратуру і вызначаецца ў ёй эмацыянальнасцю, заклікавасцю, выкарыстаннем тых жанравых форм, якія маюць асаблівую сілу ўздзеяння на чытача.

У абгрунтаванні важнасці мовы беларускія аўтары задзейнічаюць паэтычны арсенал, які ўключае і малітвы, і гімны, і звароты, і нават пракляцці. Апошні сродак, хаця і выглядае занадта катэгарычным, але разам з тым з'яўляецца надзвычай дзейсным спосабам актуалізацыі праблемы мовы. Так, сілай мастацкага слова пагроза знішчэння мовы ў вершы У. Караткевіча пераўтвараецца ў асабістую праблему кожнага, ад якой немагчыма проста адмагнуцца. Паэт спачатку ўказвае чытачу на знітаванасць мовы з тым, што звычайна ўяўляецца дарагім кожнаму чалавеку («Яе разам з матчынай цыцкаю // Даў табе ў вусны Бог» [5, с. 69]), а затым безапеляцыйна папярэджвае:

Пі. І ведай: гіне ў пракляццях
І з дзярма павек не ўстае
Той, хто выплюнуў цыцку маці
Або злосна ўкусиў яе [5, с. 69].

У сучаснай літаратуры традыцыйныя пастулаты беларускага мастацкай свядомасці аб сакральнасці мовы, яе сувязі з жыццём нацыі раскрываюцца ў аўтарскіх трактоўках будучага. Творы В. Марціновіча, А. Бахарэвіча, Г. Севярынец, папярэджваючы аб верагоднасці негатыўных сцэнарыяў развіцця падзей, адносяць мову да шэрагу тых натуральных умоў, якія патрэбны беларусам не толькі для духоўнага, але і для фізічнага існавання, паказваюць роднае слова як закладзены прыродай кампанент жыццяздольнасці роду.

Такім чынам, выяўленне вобраза беларускай мовы ў айчынным мастацтве слова абумоўлена задачамі фарміравання нацыянальнай ідэнтычнасці, вызначаецца паслядоўным абгрунтаваннем каштоўнасці роднага слова і скіравана на пашырэнне ўяўленняў аб яго важнасці для кожнага беларуса.

ЛІТАРАТУРА

1. *Багушэвіч, Ф.* Творы / Ф. Багушэвіч ; уклад. і прадм. Я. Янушкевіча ; камент. У. Содаля, Я. Янушкевіча. – 2-е выд. – Мінск : Мастац. літ., 2001. – 206 с.
2. *Барадулін, Р.* Евангелле ад Мамы. Кніга паэзіі / Р. Барадулін. – Мінск : Мастац. літ., 1995. – 462 с.
3. *Бураўкін, Г.* Выбраныя творы / Г. Бураўкін ; уклад., камент. Г. Бураўкіна ; прадм. У. Някляева. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2009. – 536 с.
4. *Геніюш, Л.* Выбраныя творы / Л. Геніюш ; уклад., прадм., камент. М. Скоблы. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2000. – 602 с.
5. *Караткевіч, У.* Выбраныя творы / Уладзімір Караткевіч ; уклад., прадм., камент. А. Вераб'я. – Мінск: Беларус. кнігазбор, 2005. – 672 с.
6. *Купала, Я.* Спадчына : вершы і паэмы / Я. Купала. – Мінск : Юнацтва, 1988. – 348 с.
7. *Лёсік, Я.* Родная мова і яе значэнне / Я. Лёсік // Расстраляная літаратура: творы беларускіх пісьменнікаў, загубленых карнымі органамі бальшавіцкай улады / уклад. Л. Савік, М. Скоблы, К. Цвіркі ; прадм. А. Сідарэвіча. – Мінск, 2008. – С. 55–64.

8. *Скарына, Ф.* «Прадмова да Псалтыра» / Ф. Скарына // *Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII ст.)* / уклад., прадм., камент. І. Саверчанкі. – Мінск, 2007. – С. 130–135.
9. *Танк, М.* Збор твораў : у 13 т. / М. Танк. – Мінск : Беларус. навука, 2006. – Т. 2 : Вершы (1939–1954). – 566 с.
10. *Тургенев, И. С.* Русский язык // И. С. Тургенев. Полное собрание сочинений и писем : в 30 т. / АН СССР, ИРЛИ ; редкол.: М. П. Алексеев (гл. ред.) [и др.]. – М., 1978–2018. – Т. 10. – 1982. – С. 172.

А. А. Лукашанец
Мінск, НАН Беларусі

БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў СУЧАСНАЙ КАМУНІКАТЫЎНАЙ ПРАСТОРАХ БЕЛАРУСІ: СТАТУС, СІСТЭМА І ФУНКЦЫЯНАВАННЕ ВА ЁМОВАХ ДВУХМОЎЯ І ГЛАБАЛІЗАЦЫІ

Моўная прастора сучаснай Славіі вызначаецца дынамізмам і неадзначнасцю працэсаў. Гэта абумоўлена перш за ўсё сацыяльна-палітычнымі зменамі, што адбыліся ў гэтым рэгіёне ў канцы XX – пачатку XXI стагоддзя. З’яўленне на палітычнай карце Еўропы новых славянскіх краін прывяло не толькі да фарміравання новых стандартных славянскіх моў, але і да істотнай змены моўных сітуацый у славянскіх краінах і месца ў іх тытульных славянскіх моў. Таксама на стан сучасных славянскіх моў і іх функцыянаванне ў сферы ўнутрынацыянальнай камунікацыі аказваюць сучасныя працэсы глабалізацыі і міжнароднай інтэграцыі. Так, інтэнсіўнае пашырэнне камунікатыўнай ролі міжнародных моў у свеце не толькі ўплывае на сістэмы нацыянальных моў (інтэнсіўнае папаўненне лексіконаў нацыянальных моў іншамоўнымі запазычаннемі, у першую чаргу англа-амерыканізмамі), але і заўважна змяняе ўнутрынацыянальнае камунікатыўнае поле (актыўнае пранікненне англійскай мовы ў шэраг сфер унутрынацыянальнай камунікацыі).

Таксама працэсы глабалізацыі і інтэнсіўнае развіццё новых каналаў трансляцыі ведаў і інфармацыі (інтэрнэт-камунікацыя), робяць актуальным пашырэнне нацыянальных моў, у тым ліку славянскіх, у сучасную кібер-прасторы і фарміраванне нацыянальна-моўнага сегмента сусветнай інфармацыйнай інтэрнэт-прасторы.

Не з’яўляецца выключэннем пры гэтым і Рэспубліка Беларусь, у якой заканадаўча замацавана дзяржаўнае беларуска-рускае блізкароднаснае двухмоўе, а сфера моўнага жыцця вызначаецца месцам і роляй дзяржаўных моў у асноўных сферах камунікацыі сучаснага беларускага соцыуму.

Месца дзяржаўнай беларускай мовы ў сучасным беларускім грамадстве абумоўлена складаным комплексам фактараў гістарычнага плана, асаблівацей яе развіцця і функцыянавання ў XX стагоддзі, а таксама характарам сучаснай моўнай сітуацыі ў агульнаславянскім кантэксце.